

نگاهی به پیشینه ساخت و کاربری ایوان جنوبی صحن آزادی که آن را با یک نام خاص می‌شناختند

حکایت خوش طعم «ایوان آشپزخانه»

موقعیت ایوان آشپزخانه بر روی نقشه حرم- مهندس عبدالرزاق بغایری - ۱۳۲۲ خورشیدی

امید سعادت در سایه دولت انقلاب جمهوری اسلامی ایران!^۱، این کتیبه، پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به جای کتیبه‌ای مربوط به دوره پهلوی، نصب شده است.

کتیبه گفته‌شده را بر روی پیشانی ایوان و بالای کتیبه دوره قاجاری، قرار داده‌اند. کتیبه زیران، به زبان عربی و سندی بر نحوه احداث و تزئین بنای ایوان است که تقریباً در تمام ایوان‌های حرم مطهر می‌توان نمونه‌هایی برای آن یافت. در متن این کتیبه می‌خوانیم: «قدم‌آبادع‌الصلح‌المقدس‌السلطان‌المبرور‌والخاقان‌المغفور‌فتحعلی‌شاه‌من‌الموقوفات‌المطلقة‌لقد‌تشرف‌بزینة‌فی‌زمین‌السلطان‌العادل‌والخاقان‌الباذل‌محمدشاه‌قاجار‌خلدا...ملکه‌السید‌الجلیل‌حاجب‌الروضه‌الرضویه‌حاج‌میرزاموسی‌خان‌اعلی...مقامه‌کتبه‌محمد‌حسین‌الشهید‌المشهدی‌۱۲۶۳».

کتیبه در سال‌های پایانی عمر محمدشاه قاجار نوشته شده است. براساس متن آن، فتحعلی‌شاه قاجار دستور ساخت صحن نو را از محل موقوفات مطلقه صادر کرد. موقوفات مطلقه، موقوفاتی هستند که در وقف بودن آن‌ها بر حرم مطهر تردیدی نیست، اما به دلیل مفقود شدن اصل وقف‌نامه، محل کاربرد و هزینه کردن درآمدشان را نمی‌دانیم. در گزارش‌های تاریخی، سخن از پرداخت «هزار تومان اولیه ازسوی فتحعلی‌شاه برای آغاز احداث صحن به میان آمده است که در متن کتیبه اثری از آن وجود ندارد. براساس ادامه متن کتیبه، در دوره محمدشاه قاجار، میرزاموسی خان فراهانی، فرزند میرزاعیسی قائم‌مقام که در آن زمان متولی باشی آستان قدس‌رضوی بود، با دستور شاه قاجار، کار تزئین ایوان آشپزخانه را به انجام رساند. با این حال، ظاهراً کار ساخت کتیبه بعد از درگذشت میرزاموسی خان به اتمام رسیده است؛ چون می‌دانیم که وی در سال ۱۲۶۲قمری، دارفانی را وداع گفت، اما بر روی کتیبه تاریخ ۱۲۶۳قمری را وداع گفت.

به چشم می‌خورد، میرزاموسی خان از متولیان خوشنام تاریخ آستان قدس‌رضوی است. اجداد او از سادات فراهان بودند. میرزاموسی خان نخستین متولی رسمی آستان قدس‌رضوی در دوره قاجار محسوب می‌شود که از فتحعلی‌شاه اجازه به‌دید پیش از بحث درباره تاریخ ایوان جنوبی صحن نو، کمی درباره ظاهران و اطلاعاتی که بر روی کاشی‌هایش منقوش است، صحبت کنم. ایوان آشپزخانه، ۲۰ متر ارتفاع، ۸/۳۰ متر عرض و ۷/۳۰ متر عمق دارد. برای تزئین فضای داخل آن از مقرنس‌های مزین به کاشی‌های مرغوب و باکیفیت بهره برده‌اند و البته این کاشی‌ها در طول زمان، بارها مرمت و تعویض شده است. کتیبه‌های موجود در ایوان، از دوره قاجاریه تا عصر جمهوری اسلامی قدمت دارد. جدیدترین کتیبه، مربوط به سال ۱۳۵۹ خورشیدی است که آن را با خط نستعلیق سفید و زمینه لاجوردی -که معمول چنین کتیبه‌هایی است- به رشته تحریر درآورده‌اند: «به‌شکرانه پیروزی انقلاب اسلامی ملت ایران به رهبری امام خمینی و به

مرضیه ترابی‌ا خوانندگان این نوشتار، احتمالاً اطلاعاتی درباره تاریخ آشپزخانه یا مهمانسرای حضرتی دارند و می‌دانند که نخستین بار در دوره تیموری و عهد سلطان حسین بایقرا، آشپزخانه با تأسیس «غلو‌رخانه» توسط امیرعلیشیر نوایی پا گرفت و توسعه پیدا کرد و در دوره‌های بعد، براساس موقوفات، به دو بخش «زواری» و «خادمی» تقسیم شد و ساختار و سازمان پیچیده و خاص خودش را داشت. با این حال، شاید کمترکسی بداند که نام «آشپزخانه» یا «مطبخ»، روزگاری به ایوان جنوبی صحن نو(آزادی) اطلاق می‌شد و به آن «ایوان آشپزخانه» می‌گفتند؛ ایوانی که در دوره قاجار، آشپزخانه یا «کارخانه» خادمی درکنار آن قرار گرفته بود و به همین دلیل، چنین نامی را برای آن برگزیده بودند و به‌کار می‌بردند. در این گزارش مختصر، قصد دارم درباره تاریخ ایوان آشپزخانه صحبت و به‌اطلاعاتی درباره آن اشاره کنم که شاید تاکنون نشنیده باشید.

- نشانه‌هایی تاریخی بر تارک ایوان

اجازه به‌دید پیش از بحث درباره تاریخ ایوان جنوبی صحن نو، کمی درباره ظاهران و اطلاعاتی که بر روی کاشی‌هایش منقوش است، صحبت کنم. ایوان آشپزخانه، ۲۰ متر ارتفاع، ۸/۳۰ متر عرض و ۷/۳۰ متر عمق دارد. برای تزئین فضای داخل آن از مقرنس‌های مزین به کاشی‌های مرغوب و باکیفیت بهره برده‌اند و البته این کاشی‌ها در طول زمان، بارها مرمت و تعویض شده است. کتیبه‌های موجود در ایوان، از دوره قاجاریه تا عصر جمهوری اسلامی قدمت دارد. جدیدترین کتیبه، مربوط به سال ۱۳۵۹ خورشیدی است که آن را با خط نستعلیق سفید و زمینه لاجوردی -که معمول چنین کتیبه‌هایی است- به رشته تحریر درآورده‌اند: «به‌شکرانه پیروزی انقلاب اسلامی ملت ایران به رهبری امام خمینی و به

درباره قدیمی‌ترین رواق‌های حرم مطهر رضوی

یادگارهای ناشناخته گوهرشادخاتون

سعادت‌مند| در حرم مطهر رضوی ۲۶ رواق وجود دارد که تعدادی از آن‌ها در دوره تیموری، برخی در دوران تاج‌داری صفویان، چندتایی در روزگار قاجار و اغلبشان در طرح توسعه حرم مطهر رضوی یعنی پس از انقلاب اسلامی ساخته شده‌اند. اگر هم می‌خواهید بدانید رواق چیست، باید خیلی خلاصه بگویم که رواق به فضاهای سرپوشیده و مسقف اطراف حرم گفته می‌شود. این رواق‌ها، محل‌های مختلفی هستند که زائران برای زیارت، عبادت و استراحت از آن‌ها استفاده می‌کنند. در سطرهای بعدی، قصه قدیمی‌ترین رواق‌های حرم مطهر را مرور کرده‌ایم.

- رواق دارالحفاظ

رواق «دارالحفاظ» قدیمی‌ترین رواق حرم امام هشتم^۲ است که در سمت جنوب ضریح قرار دارد و به دستور گوهرشادبیگم در اوایل قرن ۹ هجری قمری ساخته شده است. آزاره دارالحفاظ، سنگ منبت‌کاری بسیار ظریف و زیبایی است که بالای آن، کتیبه‌ای سنگی با اشعاری از قائلانی جلوه‌گری می‌کند. کف پوش دارالحفاظ، سنگ مرمر است و دیوارها کاشی‌کاری و سقفش، آینه‌کاری‌های زیبایی دارد. از نام این رواق تاریخی برمی‌آید که در قدیم، محل تجمع حافظان قرآن بوده است.

- رواق دارالسیاده

اندکی پس از دارالحفاظ، «دارالسیاده» ساخته می‌شود. دارالسیاده را هم که یادگار دوره تیموری در مشهد است، باید دومین رواق حرم امام رئوف^۳ دانست. درواقع از ایوان شمالی مسجد گوهرشاد به سمت حرم مطهر که مشرف می‌شویم، از دارالسیاده سر درمی‌آوریم که یکی از رواق‌های بزرگ حرم است. دارالسیاده درکنار دارالحفاظ قرار دارد و دلیل نام‌گذاری‌اش هم این بوده است که از قدیم، محل تجمع و تدریس علما، سادات و منسوبان به خاندان امیرالمؤمنین^۴ بوده است. دارالسیاده علاوه بر مسجد گوهرشاد، به راهروی سقاخانه و از آنجا به ایوان طلای نادری و دارالحفاظ هم راه دارد. روایت است که در دارالسیاده در سال ۱۰۸۴ هجری قمری که رازله مشهد به گنبد حرم مطهر هم آسیب زد، خسارت دید. از این رو، شاه‌سلیمان آن را مرمت کرد و بعدها در سال ۱۳۰۰ هجری قمری با آینه‌کاری زینتش دادند. بالای دری که میان دارالحفاظ و دارالسیاده است، اشعاری به خط نستعلیق نوشته شده است که حاکی از ترمیم رواق و تاریخ آن است. کف دارالسیاده مرمر و آزاره آن کاشی معرق است. این رواق گویا بین سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۴۰ خورشیدی نیز مرمت شده است. کتیبه‌های فراوان دارالسیاده، درمیان رواق‌های حرم، ویژگی خاصی به آن بخشیده است و چشم هر زائری را به دنبال خود می‌کشاند.

- رواق دارالشرف

سومین رواق، «دارالشرف» است که در شمال غربی روضه منوره، قرار دارد و نامش را می‌توان در شمار قدیمی‌ترین مکان‌های آستان قدس‌رضوی دید. درواقع اگر ورودی دارالسیاده را ادامه دهیم، به بنایی می‌رسیم که در گذشته رواق نبوده اما پس از تغییراتی، در سال ۱۳۴۳ خورشیدی به‌صورت رواقی مستقل درآمده است. این بنا از شمال به ایوان طلای صحن انقلاب با عتیق، از جنوب به دارالسیاده، از شرق به دارالشکر و از غرب به دارالولایه مرتبط است. دورتادور بالای آزاره مرمری این رواق با کمربندی از کاشی به صورت کتیبه‌ای ممتاز تزئین شده و سوره مبارک «مدر» به خط ثلث و کتابت رضوان بر آن نوشته شده است. دیوار و سقف رواق را هم با آینه‌کاری زیبایی آذین داده‌اند.

شاه و ماجرای به رسمیت شناختن اسرائیل

گروه تاریخ و هویت| یکم مرداد ۱۳۲۹ خورشیدی محمدرضاشاه پهلوی طی مصاحبه‌ای، به‌صراحت می‌گوید که: «ایران، اسرائیل را ده سال پیش به رسمیت شناخته و این یک موضوع تازه نیست.» انتشار این مطلب در آن دوران، با واکنش تند و دامنه‌دار دولت‌های عربی روبه‌رو می‌شود و جمال عبدالناصر، رهبر وقت مصر، ضمن یک حمله لفظی تند به شاه، روابط مصر با ایران را قطع می‌کند و جنگ رادیویی دو کشور آغاز می‌شود. اندکی بعد در یک برنامه رادیویی، یک اشتباه تایپیی تایپیست اخبار رادیوایران، کارمند خبرگزاری پارس، که «اردن» را به اشتباه «ایران» تایپ کرده بود، دوباره دیگری رادیویی بین ایران و چند کشور عربی، وارد مرحله شدیدتری می‌شود و این ماجرا برای سال‌ها طول می‌کشد.

ناگفته نماند که در پی انتشار مصاحبه شاه، رادیوایران و تلویزیون غیردولتی وقت، مطالبی درباره تاریخچه روابط ایرانیان با یهودیان (از زمان کوروش بزرگ و آزاد کردن اسیران یهود از زندان بابل و بازگردانیدن آنان به زادگاهشان و ترمیم ویرانی شهرهایشان به هزینه ایران و ازجمله نخست‌وزیر یهودی داشتن ایران، کلاتر شیراز شدن یک یهودی و...) پخش کردند.

دولت اسرائیل هم تا زمان سقوط شاه، در تهران دفتر نمایندگی سیاسی داشت که بعدها به فلسطینی‌ها واگذار شد. همچنین خیابان کاخ که دفتر اسرائیل در آنجا قرار داشت، به خیابان فلسطین تغییر نام داد.

موقعیت ایوان آشپزخانه بر روی نقشه حرم- مهندس عبدالرزاق بغایری - ۱۳۲۲ خورشیدی

هم برای استفاده مستقیم در مطبخ و شربتخانه در این مکان ساخته بودند. از نقشه عبدالرزاق رضوی، ترمیم بناهای این مکان مقدس و آسایش زائران آن انجام داد.

نام میرزاموسی خان، افزون بر کتیبه پیشانی ایوان آشپزخانه، در برخی دیگر از نقاط حرم‌رضوی مانند «ایوان عباسی» نیز دیده می‌شود که در کتیبه این ایوان، سمت او را «ناظم امور سرکار فیض‌آثار» ثبت کرده‌اند.

نویسنده کتیبه نیز، محمدحسین شهیدی مشهدی، خطاط نامدار و کتیبه‌نویس خوش قریحه آستان قدس رضوی در دوره قاجار است که یک بار به تفصیل درباره‌اش نوشته‌ام. افزون بر این‌ها، در داخل ایوان- کتیبه‌ای حاوی یک روایت درباره شهادت و دفن حضرت ثامن الحجج^۵ نصب شده است و نیز، در کتیبه دور ایوان که با خط نسخ و در زمینه لاجوردی است، متن سوره مبارک منافقون به چشم می‌خورد. بر فراز این ایوان، ساعت قدیمی حرم مطهر رضوی قرار دارد؛ ساعتی مشهور به ساعت مظفری که روزگاری بر فراز ایوان ساعت صحن عتیق نصب بود و به دنبال نشست ایوان و لزوم تعمیرات اساسی و نیز، خرید ساعت جدید توسط معاون التجار، به مکان جدید در صحن نو منتقل شد و رنگ آن را هم برداشتند.

ساختمان برج جدید در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی، اندکی بعد از نصب ساعت معاون در صحن عتیق بنا شد و از آن زمان به بعد، ساعت مظفری که یادگار عصر قاجار است، در این مکان قرار دارد.

- تاریخ تغییرات در کاربری

بعدازاین معرفی مختصر و مفید از سیمای ظاهری ایوان آشپزخانه، خوب است نگاهی به پیشینه آن بیندازیم. همان‌طور که اشاره کردم، بنای آشپزخانه خادمی- یا همان کارخانه خادمی- بعداز احداث صحن نو، پشت ایوان مورد بحث ما ساخته شد. اراضی پشت ایوان در تملک آستان قدس قرار داشت و در آن‌ها تأسیساتی ساختند که عموماً با بحث مواد غذایی و دارویی مرتبط بود. علاوه بر آشپزخانه که یک مرکز پررفت‌وآمد به حساب می‌آمد، شربتخانه و تعدادی انبار و یک آب‌انبار را

مسکونی بوده و در سال‌های دهه ۸۰ تبدیل به انبار شده است. بیشترین ارزشی که این نما داشته و همان نیز دچار تغییرات فراوان شده است، همراهی با یک بافت قدیمی به‌منظور احیای آن است.

زمان، دستخوش تغییرات فراوان شده است. پوشاندن حاشیه بام با گچ، تعویض و تغییر پنجره‌ها و مسدود کردن پنجره با آجرچینی، جزو تغییراتی است که با نام تعمیر به این بنا آسیب زده است. این خانه در گذشته

زیبای ۹۰ساله کوچه مخابرات

داشته باشد. آجرکاری‌های چهار و شش‌گوش با نقوش برجسته دارد، طاقچه‌هایی که بایک نوار ظریف فیروزه‌ای، آن را زینت داده است. اگرچه هیچ کاشی با کتیبه‌ای نیست که بتواند تاریخ‌ساخت بنا و اطلاعاتی از این دست را به ما بدهد. از سروروی بنای می‌توان فهمید که کتیبه آن به دلیل نگهداری نشدن، ریخته یا از بین رفته است. آجرکاری‌ها با آجرهایی که برش دارد و ستون‌نماهای آجری، جزو تزییناتی است که به زیبایی هرچه بیشتر بنا کمک کرده است. بنای منزل قهرمان پوردرکنار دیگر بناهایی که در کوچه مخابرات واقع شده‌اند، مجموعه‌ای ساخته‌اند که ما را به روزگار کهنه این شهر می‌برد. داخل خانه قهرمان‌پور، دو اتاق تودرتو و یک فضای ورودی است که در طول

گروه تاریخ و هویت| نمای منزل قهرمان‌پور، یکی از خانه‌های مهجور تاریخی در مشهد است که هنوز راست قامت ایستاده است و دوران شکوهش را به رخ شهر می‌کشد. دی ۱۳۸۴ روزی بود که نامه ثبت ملی این خانه تاریخی به دست مالکش رسید و از او خواسته شد این سرمایه ملی محافظت کند. این منزل در خیابان آیت... بهجت کنونی و در کوچه مخابرات قرار دارد و پلاک ۹۲ بر سردر آن کوبیده شده است. جالب است که مالک بنا به ثبت آن، اعتراض می‌کند و رئیس میراث‌وقت در پاسخش می‌نویسد که نمای این بنا، ثبت ملی شده است و هرگونه دخل و تصرف در داخل آن، نباید هیچ‌گونه لطمه‌ای به نما وارد کند. نمای این بنا که اکنون حدود نودسالی باید

کاشی

این